

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΟΥΛΑΚΗΣ, Bochum

ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΙΜΙΟΤΗΣ

Ο THOMAS HOBBS ΚΑΙ Η ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἡ πρώτη μετάφραση τοῦ Θουκυδίδου ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ κείμενο στὰ Ἀγγλικά ὀφείλεται στὸν Thomas Hobbes¹. Ἡ δυνατὴ καὶ λιτὴ γλῶσσα τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου, σύμφωνη μὲ τὶς γλωσσικὲς καὶ αἰσθητικὲς τοῦ ἀπόψεις, συγγενεῦει μὲ τὸν τόνο τοῦ πρωτοτύπου ὥστε ἡ μετάφραση αὐτὴ παραμένει στὸ εἶδος τῆς ὑποδειγματικῆς. Ἡ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδου ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ Hobbes, ὡς κορύφωμα τῆς λεγομένης ἀνθρωπιστικῆς τοῦ περιόδου, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν σημαδιακὴ ἀνακάλυψη τῆς Γεωμετρίας τοῦ Εὐκλείδου τὸ 1629, ποὺ τόσο ἐμελλε νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ὥριμη σκέψη του. Ἡ Εἰσαγωγή, τὴν ὁποία προτάσσει ὁ Hobbes στὸ καθ' αὐτὸ μεταφραστικὸ ἔργο, κινεῖ ἐπομένως τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον ἐπειδὴ εἶναι ἡ πρώτη δημοσιευμένη ἐκφραση τῶν ἰδεῶν του, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ προηγεῖται τῆς μεθοδικῆς στροφῆς πρὸς τὴ νεωτερικὴ ἐπιστήμη.

Εἶναι γενικὰ παραδεκτό, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Hobbes ἀποτελεῖ τομὴ τῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως, ἄρνηση τῆς κλασσικῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, καὶ κρίνεται — ἀνάλογα μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ μελετητοῦ — εἴτε ὡς ἀπαλλαγὴ τῆς νεωτερικῆς σκέψεως ἀπὸ τὰ «δεσμὰ» τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, εἴτε ὡς μία ἀπὸ τὶς πρῶτες σημαντικὲς ἐκφράσεις διαβρωτικῆς διαθέσεως ριζικὰ ἀντιφιλοσοφικῆς, καθ' ὅσον ἡ φιλοσοφία δὲν νοεῖται ὡς σύστημα φράσεων ποὺ ἀφοροῦν τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ὡς ὑπαρξιακὴ τάση πρὸς τὸ Ἀγαθόν, ὡς «μίμησις Σωκράτους».

Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Hobbes μὲ τὶς συνέπειές της γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ του σκέψη φέρεται συνήθως ὡς ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ του «γεωμετρικὴ» μέθοδο². Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ προσπαθεῖ νὰ δείξῃ

1. *The History of the Grecian War, written by Thucydides, translated by Thomas Hobbes*, στὸ *The English Works of Thomas Hobbes*, Edit. Molesworth. Ἀνατ. τῆς ἐκδ. 1843, Aalen, Scientia 1962, τόμος VIII, IX. Ὅλες οἱ παραπομπὲς μὲ μόνον τὸν λατινικὸ ἀριθμὸ σελίδος ἀναφέρονται σ' αὐτὴν τὴν ἐκδοση. Γιὰ τὶς προηγούμενες μεταφράσεις, ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀγγλία, βλ. ὁ.π. ix.

2. Βλ. π.χ. τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ G. H. Sabine, *A History of Political Theory*, N. Y. 1961³.

ὅτι προσεκτική σπουδὴ τῆς Εἰσαγωγῆς στὸν «Θουκυδίδη» τεκμηριώνει λεπτομερέστερα τὴ θέση τοῦ Leo Strauss, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς Χοββεσιανῆς ἀνθρωπολογίας ἔχουν ἤδη πάρει μορφή πρὶν ἀπὸ τὴ στροφή πρὸς τὴ γεωμετρικὴ μέθοδο³, προπάντων ἐὰν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψει τὸν εἰρωνικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου τοῦ Hobbes, πρὸς τὸν ὁποῖον εἵλκυσε τὴν προσοχὴ ὁ Michael Oakeshott καὶ τὸν ὁποῖο ἡ μελέτη μας, στὰ στενὰ της πλαίσια, ἐπιβεβαιώνει⁴.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐξαρτήσεως ἢ μὴ τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Hobbes ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο ἔχει τὴν ἐξῆς σημασία: Ἐὰν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀντικλασσικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Hobbes εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴν στροφή του πρὸς τὴν «νέα» μέθοδο, τότε ἡ ἀνθρωπολογία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ δικαιωθῇ ὡς ἀπόρροια αὐστηρῆς μεθόδου — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ξεχωριστὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς ἐδραιώσεως τῆς μεθόδου. Πρέπει μᾶλλον νὰ ἐρωτήσωμε τί κίνητρα ὠθοῦν τὸν στοχαστὴ πρὸς μιὰν ἰδέα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μειωμένη ἀπέναντι στὴν κλασσικὴ καὶ στὴν υἱοθέτηση μεθόδου ποὺ «ἔχει πέραση» γιὰ τὴν ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς ἰδέας, γιὰ τὴν πειθὼ τῶν πολλῶν. Εἶναι βέβαια ἀδύνατον μέσα στα πλαίσια τῆς μελέτης αὐτῆς νὰ διαπραγματευθοῦμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὴν διεξοδικότητα ποὺ τοῦ ἀξίζει. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ ὁμως νὰ ἐκφράσωμε ἀφοριστικὰ μιὰ ὑποψία σχετικὰ μὲ τὰ κίνητρα αὐτά: Ἡ μειωμένη ἰδέα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀφήνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ φανοῦν στὰ μάτια τοῦ ἐπίδοξου μεταρρυθμιστῆ πιο εὐπλαστο ὑλικό. Ὁ στοχαστὴς μικραίνει τὸ ἀνάστημα τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ ἐνδίδει στὸν πειρασμὸ τῆς κατασκευάσιμης πολιτικῆς τάξεως.

Ἦδη ἡ μορφή τῆς ἀφιερώσεως τοῦ «Θουκυδίδου» εἶναι ἀξιοπρόσεκτη. Τὸ ἔργο ἀφιεροῦται (σελ. III: dedicate, consecrate) στὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ William Cavendish, δευτέρου κόμητος τοῦ Devonshire. Προσφέρεται ὁμως (σελ. V: presented) στὸν ζωντανὸ γιὸ καὶ διάδοχό του. Ἡ ἀφιέρωση αὐτὴ ἐξηγεῖται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴν σχέση τοῦ Hobbes πρὸς τὴν οἰκογένεια τῶν ἐργοδοτῶν καὶ προστατῶν του. Ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ σχεδὸν συνομήλικος μαθητὴς καὶ φίλος του, ὁ νέος ἀκόμη ἀνώριμο παιδί. Ὅμως αὐτὴ ἡ προσφορὰ στὸν γιὸ «ὡς πρὸς τὸ εἶδωλο (Image) τοῦ πατέρα» γίνεται σὰν δεῖγμα «πολιτικῆς λατρείας» κατ' ἀπομίμησιν τῆς «θρησκευτικῆς λατρείας τῶν ἐθνικῶν» (σελ. V). Ναὶ μὲν πρόκειται γιὰ σχῆμα λόγου, ποὺ ταιριάζει στὸ ὕφος ἀφιερώσεως, ἀλλὰ τὰ λόγια δὲν εἶναι τυχαῖα καὶ πάντως κάθε ἄλλο παρὰ συμβατικά. Ἡ «πολιτικὴ λατρεία», γιὰ τὴν ὁποία πρωτογίνεται λόγος ἐδῶ, φαίνεται νὰ

3. Leo Strauss, *The Political Philosophy of Thomas Hobbes*, Univ. Chicago Press 1952 (πρώτη ἐκδ. Oxford 1936).

4. Michael Oakeshott, *The Moral Life in the Writings of Thomas Hobbes*, στὸ *Rationalism in Politics*, London 1962, 248-300.

προοιωνίζη τὸν «θνητὸ Θεὸ» τοῦ *Λεβιάθαν*. Οἱ θρησκευτικὲς διαμάχες τῆς ἐποχῆς μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναταραχὴ ποὺ δημιουργοῦν εἶναι ἡ κρίση, τὴν ὁποίαν ὁ Hobbes ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ ἡ ὁποία δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη ἀπασχολήσεως μὲ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἁρμογῆς. Οἱ διαμάχες αὐτὲς δίνουν τὸ παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν, εἶναι τὸ ἀντίθετο κάθε καλῶς ἐννοουμένου παιδαγωγικοῦ τέλους. Ἡ «θρησκευτικὴ λατρεία» εἶναι στὴ ρίζα τῶν διαμαχῶν, ποὺ συνταράζουν τὴν ἐποχὴ. Σύντροφος αὐτῆς τῆς λατρείας εἶναι ἡ κλασσικὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τῶν «ἐθνικῶν». Ἡ «πολιτικὴ λατρεία» τοῦ Hobbes ζητᾷ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν «θρησκευτικὴ λατρεία τῶν ἐθνικῶν». Ἡ Χορβεσιανὴ παιδεία ζητᾷ νὰ πάρῃ τὴ θέσιν τῆς παραδεδομένης.

Ὅμως τὸ 1628 ἡ μεταμορφωτικὴ διδακτικὴ προσπάθεια τοῦ Hobbes παίρνει ἀκόμη μορφή ἀνθρωπιστικὴ. Ἡ σκέψη τοῦ Hobbes δὲν ἀντιπαρατίθεται ἀκόμη ἀνοικτὰ στὴν κλασσικὴ παράδοση. Ἀνατρέχει στὴν αὐθεντία κλασσικοῦ κειμένου. Ὁ Hobbes προσπαθεῖ μὲ τὴν μετάφρασή του νὰ καταστήσῃ προσιτώτερο στὸ ἀγγλικὸ κοινὸ ἓνα ἀρχαῖο συγγραφέα, τοῦ ὁποίου τὸ δίδαγμα, κατὰ τὴν γνώμη του, ἀντιτίθεται στὸ δίδαγμα τῶν φιλοσοφικῶν ἠθικολόγων.

Ὁ Θουκυδίδης εἶναι γιὰ τὸν Hobbes ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικός. Εἶναι κλασσικὸς μὲ τὴν στενὴ σημασία τῆς λέξεως, δηλαδὴ προσφέρει ἄριστο χαρακτηριστικὸ ὑπόδειγμα ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἶδους (*classis*). Ὁ Θουκυδίδης, μᾶς βεβαιώνει ὁ Hobbes στὴν Εἰσαγωγή του (σελ. VII) εἶναι ὡς ἱστορικός ὅ,τι ὁ Ὅμηρος ὡς ποιητής, ὁ Ἀριστοτέλης ὡς φιλόσοφος καὶ ὁ Δημοσθένης ὡς ρήτωρ: ὑπόδειγμα ποὺ μέχρι στιγμῆς παραμένει ἀξεπέραστο. Ἡ ἀρχαιότης διατηρεῖ τὸν παραδειγματικὸ της χαρακτήρα. Ὁ Hobbes ἐλίσσεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς κοινότοπης ἀνθρωπιστικῆς στάσεως ἀπέναντι στοὺς κλασσικούς. Ἀργότερα, μετὰ τὴν συστηματοποίησιν τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὴν κλασσικὴ φιλοσοφία, θὰ ὀνομάσῃ τὸν Πλάτωνα, ὄχι τὸν Ἀριστοτέλη, «ἄριστο τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων»⁵. Δεῖγμα τῆς οὐσιαστικῆς διαφορᾶς τῆς ὀρίμου κρίσεώς του ἀπὸ τὸν συμβατικὸ κατάλογο «κλασσικῶν» τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κλίματος σκέψεως εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἀντικαθιστᾷ τὸν Ἀριστοτέλη σὰν ἄριστος τῶν φιλοσόφων ἀπλῶς, ἀλλὰ σὰν ἄριστος τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων⁶. Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ «Θουκυδίδου» ὁ Hobbes δὲν ἔχει ἀκόμη πάρει ἀπροκάλυπτα αὐτὴ τὴ στάση.

Ἐὰν ἡ ἔνταξιν τοῦ Θουκυδίδου στὸν παραδεδεγμένο κανόνα τῶν «κλασσικῶν» χρησιμεύῃ ὡς *captatio benevolentiae* καὶ πείθῃ τὸν κάπως ἐπιπόλαιο ἀναγνώστη, ὁ ὁποῖος κινεῖται μέσα στὸ ἀνθρωπιστικὸ κλίμα σκέψεως, ὅτι τὸ ἔργο ποὺ παρουσιάζει ὁ Hobbes δὲν εἶναι μόνον ἀξιόλογο ἀλλὰ καὶ δὲν ἀντι-

5. *English Works*, Τόμος VII, 346. *Leviathan*. Ed. M. Oakshott, Oxford 1946, Κεφ. 46.

6. Βλ. Strauss, ὁ.π. 33.

τίθεται στὰ παραδεδεγμένα, ὁ προσεκτικώτερος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ διακρίνη διαφοροποιήσεις τουλάχιστον δυνάμει ἐπαναστατικές. Τὰ λογοτεχνικά εἶδη δὲν παραμένουν γιὰ τὸν Hobbes ἰσότιμες παράλληλες μορφές ἐκφράσεως. Τὰ πρωτεῖα ἀνήκουν ἀναμφισβήτητα στὴν Ἱστορία. Ἐκείνη εἶναι τὸ «ἁρμόζον μάθημα τοῦ μεγάλου ἀνδρός» (σελ. IV).

Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν σημασία τῆς Ἱστορίας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Θουκυδίδου στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας τοῦ ἴδιου τοῦ Hobbes. Στὴν ἑμμετρὴ λατινικὴ τοῦ αὐτοβιογραφία μᾶς δίνει κατάλογο τῶν ἀναγνωσμάτων, στὰ ὁποῖα ἐπέστρεψε μετὰ τὴν παρεμβολὴ τῶν Σχολαστικῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν, ποὺ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ φαίνεται νὰ τοῦ προεκάλεσαν μόνο δυσφορία.

*Vertor ego ad nostras, ad Graecas atque Latinas
historias, etiam carmina saepe lego
Flaccus, Virgilius fuit mihi notus Homerus
Euripides, Sophocles, Plautus, Aristophanes
pluresque. Et multi scriptores historiarum:
sed mihi prea reliquis Thucydides placuit.*⁷

Ἡ θέση τῆς ποιήσεως εἶναι δευτερεύουσα. Ἡ ποίηση εἶναι παιχνίδι, πάρεργο. Ἐτσι θὰ χαρακτηρίσῃ ὁ Hobbes καὶ τὶς δικές του ἑμμετρες προσπάθειες, τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ *Carminis* ἀλλὰ καὶ τὴν ἑμμετρὴ μετάφραση τοῦ Ὅμηρου, χρονοτριβὴ τῶν τελευταίων τοῦ χρόνων⁸.

Ἀπὸ τὴν εἶδηση αὐτὴ σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνάγνωση ἀρχαίων συγγραφέων δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἐξυπακούονται⁹. Ἀντιθέτως ἡ παντελὴς ἔλλειψη μνείας τῶν προκαλεῖ ἐντύπωση καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς περαιτέρω ἐνδειξη τῆς ἀντιφιλοσοφικῆς — ἢ τουλάχιστον ἀντιπαραδοσιακῆς — ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Hobbes. Ἐξ ἄλλου, μὲ μόνη ἐξαίρεση τῆς *Ρητορικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ὁποῖαν ἐμελέτησε μὲ μεγάλη ἐπιμονή, καὶ στὴν παθολογία τῆς ὁποίας πάμπολλα ὀφείλει, δὲν ἔχομε καμμία ἐνδειξη βαθύτερης σπουδῆς ἀρχαίων φιλοσοφικῶν κειμένων. Ὡστε μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ γνωριμία τοῦ Hobbes μετὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ἐγίνε κυρίως μέσῳ τοῦ Σχολαστικισμοῦ τῆς Ὁξφόρδης¹⁰.

Ἡ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδου ἔχει σκοπὸ παιδαγωγικό. Ὁ μεταφραστὴς συνιστᾷ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου στὸν νεαρὸ Cavendish — ἐν καιρῷ βέβαια —

7. *Opera Latina*, ed. Molesworth, London 1839-1845. Τόμος I, xxxviii.

8. Βλ. Ε. καὶ Ι. Κοντιάδου, *Ὁ Thomas Hobbes ὡς μεταφραστὴς τοῦ Ὅμηρου*, «Παρνασσός» 8 (1966) 277 ἐπ.

9. Καθὼς θέλει ὁ Strauss, ὁ. π. 32.

10. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ σπουδὴ τῆς Λογικῆς καὶ Φυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Βλ. *Opera Latina*, τόμος I, xlv. Χαρακτηριστικὰ δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ Ἠθικὴ καὶ Πολιτικὴ.

διότι, καθώς βεβαιώνει, περιέχει «χρήσιμη μάθηση για εὐγενεῖς καὶ ὅσους τυχὸν βρεθοῦν διαχειριστὰι μεγάλων καὶ βαρυσημάτων πράξεων» (σελ. V ἐπ.) Ὁ νέος, γράφει ὁ Hobbes, ἔχει φύσει καὶ δυνάμει τὶς ἀρετὲς τοῦ πατέρα. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Θουκυδίδου θὰ τὸν βοηθήσῃ — μαζὶ μὲ «τὰ ἐξαιρετικὰ ὑποδείγματα καὶ νουθεσίες ποὺ τὸν περιστοιχίζουν στὸ σπίτι του» (σελ. V ἐπ.) — νὰ τὶς ἀναπτύξῃ. Τὸ πατρικὸ ὑπόδειγμα ὁρίζει τὸ παιδαγωγικὸ τέλος. Ἡ κλασσικὴ «μίμησις Σωκράτους» ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν μίμηση τοῦ William Cavendish, κόμητος τοῦ Devonshire. Ἡ χαρακτηριστικὴ ἀρετὴ, πρὸς τὴν ὁποία τείνει ἡ παιδεία, εἶναι «ἥρωικὴ ἀρετὴ» (σελ. VI). Ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἐπαινετικὴ περιγραφή τοῦ ὑποδειγματικοῦ κόμητος, τὸ πεδίου ὅπου κυρίως ἀσκεῖται ἡ ἀρετὴ αὐτὴ εἶναι ἡ δημοσία ζωὴ (σελ. IV). Σ' αὐτὴν ἀνήκουν οἱ «μεγάλες καὶ βαρυσήμαντες πράξεις». Ἐδῶ φανερώνεται, ἐξ ἄλλου, ἡ συγγένεια τῆς σκέψεως τοῦ Hobbes μὲ τὴν ἰσοκράτεια ρητορικὴ παράδοση, ὅπου ἡ αἴγλη τῆς δημοσίας ζωῆς, τῶν «μεγάλων γεγονότων», κρύβει τὴν ἔλλειψη φιλοσοφικῆς ἐδραιώσεως τῆς πολιτικῆς πράξεως. Ἡ «ἥρωικὴ ἀρετὴ» εἶναι τιμὴ (honour) καὶ ἐπιδίωξη τιμῆς. Ἐδῶ διαφοροποιεῖται ὁ Hobbes καὶ σημειώνει ὅτι ἡ τιμὴ εἶναι τὸ ἀνάλογο τῆς τιμιότητος (honesty) σύμφωνα μὲ τὴν διαβάθμιση (degree), δηλ. τὴν κοινωνικὴ τοποθέτηση τοῦ φορέως (σελ. V). Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ προβάλλει τὴν τιμὴν σὰν ἀριστοκρατικὴ ἀρετὴ, τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀσκῇ ὡς ἄνθρωπος ἀπλῶς. Ἡ τιμιότης πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατώτερη βαθμίδα, ἡ καλύτερα ἀτελὲς εἶδωλο τῆς τιμῆς, κατάλληλο γιὰ ἄνθρώπους τῆς σειρᾶς. Ἡ ἀνώτερη βαθμίδα ἀποτελεῖ ὅμως τὴν πραγματικὴν ἐξέχουσα ἀρετὴ τῆς Χοββεσιανῆς ἀνθρωπολογίας. Ὁ ἀριστοκρατικὸς τῆς χαρακτῆρας ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὴν μνεῖα τῶν ὑποδειγμάτων ποὺ περιστοιχίζουν τὸν νεαρὸ Cavendish στὸ σπίτι του, καθώς καὶ ἀπὸ τὸν ἐπανειλημμένον τονισμὸ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς καὶ εὐγενείας τοῦ Θουκυδίδου (σελ. V, VI, XIII, XIV, XVII).

Ἡ βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Θουκυδίδου καθιστᾷ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ ἀρμόζουσα προσφορὰ στὴ μνήμη ὑποδειγματικοῦ φορέως ἥρωικῆς ἀρετῆς. Ἀκόμη περισσότερο ὅμως ἐνδείκνυται ἡ προσφορὰ γιὰ τὸ περιεχόμενό της (σελ. V). Ἡ Ἱστορία καὶ οἱ πολιτικὲς γνώσεις εἶναι ἀκριβῶς τὸ εἶδος τῆς μαθήσεως, ποὺ ἀρμόζει στοὺς μεγάλους ἄνδρες, καὶ μάλιστα ὄχι ἐκ περισσοῦ, ὡς ἐπιτήδευση ποὺ ἴσως ταιριάζει στὸν κοσμικὰ κοινωνικὸν ρόλο, ἀλλὰ σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς ζωῆς τους καὶ τὴν διοίκηση τῶν κοινῶν (σελ. IV). Ὁ «πολιτικώτατος τῶν ἱστορικῶν» Θουκυδίδης παρέχει τὸ ἄριστο ἀνάγνωσμα τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός. Ὁ καλὸς ἱστορικὸς διακρίνεται — καὶ μάλιστα σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν φιλόσοφο — ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι «δὲν ἠθικολογεῖ καὶ μᾶλλον προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ τὸν ἀκροατὴ τοῦ θεατῆ» (σελ. VIII).

Ἡ ἐπαγωγικὴ ἱστορικὴ μέθοδος ποὺ ἀφήνει τὰ πράγματα νὰ μιλοῦν γιὰ

λογαριασμό τους συνιστᾷ τὸν Θουκυδίδη. Ἱστορία θουκυδιδείου χαρακτήρος εἶναι ἡ πλησιέστερη δυνατὴ προσέγγιση γραπτοῦ κειμένου στὴν ἄμεση πείρα τῶν πραγμάτων (σελ. VIII). Γι' αὐτό, σημειώνει ὁ Hobbes, ὁ νεαρὸς Cavendish θὰ ὠφεληθῇ προπάντων ὅταν ἀποκτήσῃ δική του κρίση (σελ. VI). Παρατηροῦμε, ὅτι ἀρνητικὰ ἡ παραδεδομένη φιλοσοφία δὲν ἔχει γιὰ τὸν Hobbes παρὰ τὴν ἀξία κενῆς νοθεσίας καὶ δὲν προσφέρει παρὰ ἀβάσιμες ἀνθρωπολογικὲς ὑποθέσεις.

Ἡ ἐμπειρία τῆς θρησκευτικῆς διαμάχης, τῆς προσπαθείας διαφόρων ζηλωτῶν νὰ ἐπιβάλλουν, ἐν ἀνάγκῃ τρομοκρατικά, τὴν ἐκάστοτε «ἀλήθεια», τῆς ὁποίας θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς των φορεῖς, καθιστᾷ ἀπρόσιτη γιὰ τὸν Hobbes τὴν δυνατότητα χριστιανικῆς στροφῆς πρὸς τὸ ὑπερβατικὸ Ἀγαθό. Ἡ ἀνεπάρκεια καὶ στειρότης τῶν Σχολαστικῶν καθηγητῶν ἐξευτελίζει στὰ μάτια του τὸν «θεωρητικὸ βίον». Ἡ δυνατότης κλασσικῆς εὐπραξίας καὶ εὐδαιμονίας ἔχει ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντά του¹¹. Στὸν *Λεβιάθαν* θὰ ὀρίσῃ ὁ Hobbes τὴν εὐδαιμονία ὡς «διαρκὴ ἐπιτυχία ἐνὸς ἀνθρώπου στὴν ἀπόκτηση τῶν πραγμάτων ποὺ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπιθυμεῖ»¹². Οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται ἀπὸ «τὴν ἀκατάπαυστη ἐπιθυμία τῆς μιᾶς δυνάμεως (power) μετὰ τὴν ἄλλη, ἐπιθυμία ποὺ παύει μόνο μετὰ τὸν θάνατο», καὶ τοῦτο ὅχι διότι ζητοῦν διαρκῶς πιὸ ἔντονες ἡδονές (delights), ἀλλὰ διότι δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ χαροῦν τὴν δύναμη ποὺ ἤδη ἔχουν, ἐὰν παύσουν νὰ τὴν ἐκτείνουσαν διαρκῶς¹³. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ παρουσίαση τοῦ Θουκυδίδου εἶναι πρόδρομος αὐτῶν τῶν σκέψεων, ὅτι κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Hobbes τέτοιες «διαπιστώσεις» γιὰ τὴν φύση τῆς δυνάμεως καὶ τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὸ δίδαγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἱστορικοῦ, ὁ ὁποῖος χωρὶς νὰ «ἠθικολογῇ» ἀφήνει τοὺς «λόγους» καὶ τὰ «ἔργα» νὰ φέρουν στὸ φῶς τὴν ἐνδελέχεια τῆς ἀθηναϊκῆς ἐξαπλωτικῆς πλεονεξίας¹⁴.

Ἡ συνείδηση τῆς ἰδίας δυνάμεως προσφέρει κατὰ τὸν Hobbes τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ ἱκανοποίηση. Τὸ νὰ τιμᾷ κανεὶς κάποιον σημαίνει νὰ τὸν θεωρῇ ἐξαιρετικὰ δυνατό¹⁵. Ἡ ἐπιθυμία προβολῆς καὶ διακρίσεως εἶναι τόσο ἔντονη ὥστε συχνά, ὅταν λείπῃ ἡ πραγματικὴ βάση ὑπερηφανείας, ἡ δύναμη ποὺ δικαιολογεῖ τὴν τιμὴ, δηλ. τὶς περισσότερες φορές, οἱ ἄνθρωποι παρασύρονται καὶ δημιουργοῦν ψεύτικες εἰκόνες τῆς θέσεώς του. Ἀντὶ ἀπὸ

11. Βλ. P. Opitz, *Thomas Hobbes*, στὸ Eric Voegelin (Hrsg.), *Zwischen Revolution und Restauration*, München 1968, 63, 79.

12. *Leviathan*, Κεφ. 48.

13. *Leviathan*, Κεφ. 11.

14. Σύγκρινε ἰδιαίτερα τὸν λόγο τῶν Ἀθηναίων πρέσβων στὴν Κόρινθο : Θουκ. I 75-79.

15. *English Works*, Τόμος iv., 257.

υπερηφάνεια και τιμή κυβερνώνται τότε από ματαιοδοξία (*vain glory*), ή όποία έπειδή συνεπάγεται άγνοια τών πραγματικών δεδομένων όδηγεϊ στην καταστροφή και την ταπείνωση¹⁶. Και τουτο το δίδαγμα μπορεί εύλογα ό Hobbes νά το βλέπη στο έργο του Θουκυδίδου, στο όποιο δέν λείπουν τά παραδείγματα άβάσιμης ύπεροψίας, που όδηγεϊ στην καταστροφή — ή Σικελική έκστρατεία είναι μόνο το πιο φανταχτερό. Όμως γεννᾶται το έρώτημα, εάν ή ματαιόδοξη αυταπάτη έξαντλή την σημασία της ύβρεως, καθώς την γνωρίζομε από τον Θουκυδίδη.

Ό Θουκυδίδης, γράφει ό Hobbes, δέν έγραψε ιστορία για την τέρψη τών άκροατών «σαν νᾶτανε τραγοῦδι», αλλά για την ωφέλειά τους, γράφοντας την αλήθεια¹⁷. Με λόγια που άντηχοῦν την φρασεολογία του ίδιου του Θουκυδίδου επαινεϊ ό Hobbes την μέθοδο του αρχαίου Ιστορικού, υπενθυμίζοντας την παροιμιώδη αντικειμενικότητά του και διαβεβαιώνοντας, δικαίως, ότι ό Θουκυδίδης διέθετε όλα τά απαιτούμενα οικονομικά μέσα και τις κοινωνικές επαφές για νά είναι ᾄριστα πληροφορημένος (σελ. XXI). Σε καθαρή αντίθεση προς την μυθιστορηματική ιστοριογραφία υπερασπίζεται ό Hobbes τον Θουκυδίδη, διότι δέν έφρόντιζε νά καλλωπίσῃ «πατριωτικά» την ιστορία του (σελ. XXIV έπ.). Τόσο το θέμα όσο και ό συγγραφικός τρόπος του Θουκυδίδου προσφέρουν μάθημα ρεαλιστικής αντιμετώπισης τών ανθρώπινων πραγμάτων, δηλαδή άποφυγή της ματαιοδοξίας και γνώσεις, μαθήματα από τά λάθη του παρελθόντος, χρήσιμες για την επίτευξη πραγματικής άρετής και έπιτυχίας, δηλαδή τιμής και δυνάμεως.

Ή κατ' έξοχήν ταπείνωση είναι για τον Hobbes ό άτιμωτικός θάνατος στα χέρια άλλου. Ή ανθρώπινη ζωή είναι τεταμένη ανάμεσα στους δύο πόλους της υπερήφανης έπιθυμίας προβολής και δυνάμεως από την μία μεριά και του φόβου της τελευταίας αδυναμίας και ταπεινώσεως, του βίαιου θανάτου από την άλλη. Το συμβόλαιο ύποταγής στον *Λεβιάθαν*, άφ' ενός μόν δεσμεύει τον άκατάπαυστο έρωτα ύπεροχής, άφ' έτέρου πάλι προστατεύει από την έσχάτη ταπείνωση. Ή Χοββεσιανή κοινωνία συγκροτημένη όχι από την κοινή τάση προς το Άγαθό, αλλά από τον κοινό φόβο του *summum malum*, έξασφαλίζει την ειρήνη και προστατεύει από τον βίαιο θάνατο μετριάζοντας την ζήτηση της τιμής. Ωστε είναι το πλαίσιο στο όποιο ταιριαστή χαρακτηριστική άρετή του πολίτου είναι το μέτριο ανάλογο της τιμής, ή τιμιότης, όπως αναφέρεται στην Είσαγωγή του *Θουκυδίδου*. Το γεγονός ότι ή υπερήφανη επιζήτηση αίγλης ύποτάσσεται στο μεγαλύτερο μέρος του Χοββεσιανού έργου στην «φρονιμάδα» του συμβολαίου ύποταγής δέν σημαίνει ότι μπαίνει αξιολογικά σε δεύτερη μοίρα. Ό λόγος, για τον όποιο ό φόβος

16. *Leviathan*, Κεφ. 27.

17. Βλ. το λεγόμενο «μεθοδικό» κεφάλαιο : Θουκ. Ι, 22.

ἐμφανίζεται ὡς κεντρικώτατο κίνητρο δημιουργίας συνθηκῶν εἰρήνης, δὲν εἶναι ὅτι ὑπερηφάνεια καὶ τιμὴ δὲν παρέχουν ἱκανὴ ὥθηση, ἀλλὰ ἡ σπάνις εὐγενῶν ἀνθρώπων¹⁸, ὁ τύπος τῶν ὁποίων παρουσιάζεται στὴν ἀφιέρωση τοῦ *Θουκυδίδου* μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ William Cavendish. Ἡ ἄσκηση τιμῆς εἶναι τόσο ἐπικίνδυνη ὥστε ἐλαχιστότατοι ἄνθρωποι βρίσκουν τὸ θάρρος καὶ τὴν δύναμη νὰ τὴν ἐπιχειρήσουν χωρὶς νὰ περιπέσουν σὲ ματαιοδοξία μὲ καταστροφικὲς συνέπειες. Ἐὰν ἡ πολιτεία συνέχεται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὸ φόβο βιαίου θανάτου, τότε — καθὼς δὲν διστάζει νὰ συμπεράνη ὁ ἴδιος ὁ Hobbes — τίποτε δὲν ἐμποδίζει ἕναν ἄνθρωπο νὰ λιποτακτήσῃ, ὅταν δῇ ὅτι ἡ ζωὴ του κινδυνεύει ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη δύναμη τοῦ ἐχθροῦ¹⁹. Μόνο οἱ ἄνδρες τοῦ ὑπερήφανου χαρακτῆρος διαθέτουν κίνητρο ἱκανὸ νὰ διατηρήσῃ πίστη καὶ νὰ ἐμψυχώσῃ ὑποστήριξη πρὸς τὸν κλονιζόμενο ἡγεμόνα. Εἶναι στηρίγματα καὶ δημιουργοὶ τῆς πολιτείας. Ἡ τιμὴ τῶν ὑπερηφάνων εὐγενῶν καθιστᾷ δυνατὴ τὴν τιμιότητα τῶν πολλῶν. Ἡ πραγματικὴ ἥρωικὴ ἀρετὴ καθιστᾷ ἐφικτὴ τὴν ἀτελῆ μίμησίν της.

Σὲ διαφορετικὰ εἶδη ἀνθρώπων μὴ κανεῖς διαφορετικὰ. Ἐὰν φράσεις τοῦ *Θουκυδίδου* εἶναι δυσνόητες, καθὼς κατηγορεῖ ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασεύς, τοῦτο ὀφείλεται, γράφει ὁ Hobbes, στὴν βαθύτητα τοῦ νοήματος. Πρόκειται γιὰ φράσεις, οἱ ὁποῖες περιέχουν *Contemplations of these human passions which either dissembled or not commonly discoursed of, do yet carry the greatest sway with men in public conversation* (σελ. XXIX).

Ἡ παρατήρηση τοῦ Μαρκελλίνου — βιογράφου τοῦ *Θουκυδίδου* —, ὅτι ὁ *Θουκυδίδης* εἶναι ἐπίτηδες δυσνόητος, εἶναι — προσθέτει ὁ Hobbes — κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σωστή, «διότι σοφὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ γράφῃ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε μολονότι χρησιμοποιεῖ λέξεις ἀντιληπτές ἀπὸ τὸν καθένα μόνο οἱ σοφοὶ νὰ μποροῦν νὰ τὸν καταλάβουν». Ὁ *Θουκυδίδης*, γράφει ὁ Hobbes, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἀνθρώπινη ψυχολογία καὶ συμπεριφορὰ, εἶναι ἀναγκαστικὰ εἰρωνικός:

But in the characters of men's humours and manners and applying them to affairs of consequence: it is impossible not to be obscure to ordinary capacities in what soever words a man deliver his mind. If therefore Thucydides in his orations or in the description of sedition, or other thing of that kind be not easily understood, it is those only that cannot penetrate into the nature of such things and proceedeth not from any intricacy of expression. (σελ. XXIX - XXX).

Ἡ δραματικὴ δομὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ *Θουκυδίδου* μὲ τὴν χρῆση ἀντιθετικῶν λόγων φανερῶναι μόνο στὸν νοήμονα ἀναγνώστη τὰ κίνητρα καὶ τοὺς χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶναι — κατὰ τὸν Hobbes τῆς ἀνθρωπιστικῆς

18. Βλ. Oakeshott, ὁ.π. 292.

19. *Leviathan*, Κεφ. 21.

περιόδου — ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνη λόγος για τα θέματα αυτά. Ἀποφεύγοντας τὴν θετική διεξοδική δήλωση δὲν διακινδυνεύει κανεὶς νὰ περιπέσῃ σὲ «ἠθικολογίες», στὴν ἔκφραση δογματικῆς ἀνθρωπολογικῆς ἀπόψεως.

Ἡ μετάφρασή του, γράφει ὁ Hobbes, ἔχει ἤδη περάσει τὴν κριτικὴ ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὴν κρίση ἐκτιμᾷ. Ἡ ἀνεπάρκεια γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεων καὶ προπάντων ἡ διάθεση τοῦ μεγάλου κοινοῦ νὰ πλησιάσῃ τὴν ἱστορία ὡς θέμα γιὰ διασκέδαση δὲν τὸν ἀποτρέπει, παρὰ τοὺς δισταγμούς του, ἀπὸ τὴν δημοσίευση, γιατί ἐν τέλει ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς πληροφορημένους καὶ τοὺς νοήμονες (σελ. XXX). Ἐξ ἄλλου παραθέτει χάρτες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐπικαλεῖται τὴν εὖνοια τῶν πολλῶν ἀναγνωστῶν του, διότι ἡ «ἐπίκριση ἐνὸς πλήθους ἔχει κάτι — δὲν ξέρω τί — τὸ πολὺ πιὸ φοβερὸ ἀπὸ κάθε κρίση ἐνὸς μόνου» (σελ. VI). Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀριστοτέλειο ἠὺξημένη πιθανότητα τῆς συλλογικῆς κρίσεως νὰ βρῇ τὴν μεσότητα. Οἱ πολλοὶ δὲν εἶναι γιὰ τὸν Hobbes ὁ αὐστηρὸς κριτής, τὸν ὁποῖο φοβᾶται λόγω τῶν ἀτελειῶν ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἔχῃ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ μᾶλλον γιατί οἱ πολλοὶ εἶναι «φοβεροί». Ὁ Hobbes φοβᾶται τοὺς πολλούς, καθ' ὃ πολλούς καὶ ὡς σύνολον δυνατούς. Οἱ φορεῖς τῆς τιμῆς καὶ οἱ φορεῖς τῆς τιμιότητος δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς στοὺς νοήμονες καὶ μὴ. Ὁ Hobbes δὲν εἶναι ὁ Cavendish. Ὁ παραλληλισμὸς τοῦ ἑαυτοῦ του μετὰ τὸν Θουκυδίδη εἶναι προφανὴς ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἑλλιπής. Παρ' ὅλη τὴν ρητορικὴ του δεινότητα, γράφει ὁ Hobbes, ποτὲ δὲν ἐπεζήτησε ὁ Θουκυδίδης τὰ λαϊκὰ εὖγε, καὶ προτίμησε τὴν ἐξορία ἀπὸ μιὰ δημόσια ζωὴ ἀναγκαστικὰ δημαγωγικὴ (σελ. XV). Ἀντ' αὐτοῦ ἀνέλαβε νὰ ἀναλύσῃ τὴν κρίση τοῦ καιροῦ του, γράφοντας τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ὠφέλεια τῶν ἀναγνωστῶν του παραδίδοντας τὸ ἔργο του ὡς κτῆμα ἐς αἰεὶ (σελ. XXI). Καὶ εἶναι τέλος ὁ Θουκυδίδης, κατὰ τὸν Hobbes, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος, ὑπέρμαχος τῆς μοναρχίας (σελ. XVI, XVII). Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση γιὰ μιὰ συγκριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου τῶν δύο ἀνδρῶν. Ἀλλ' ἂν ὁ Hobbes ἔχῃ τὴν νοημοσύνη τοῦ Θουκυδίδου, διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο του πρότυπο, σύμφωνα με τὰ δικά του κριτήρια, κατὰ μιὰν οὐσιαστικὴν ιδιότητα: κατὰ τὴν εὐγένεια.

Σαγηνευμένος ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ πειστικότητα τῆς γεωμετρικῆς μεθόδου, ὁ Hobbes ἐγκατέλειψε μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ *Θουκυδίδου* τὴν ἱστορικὴ ἐπαγωγὴ γιὰ χάρη τῆς «γεωμετρικῆς» ἀποδείξεως. Μετὰ τὶς ἀπογοητεύσεις σαράντα χρόνων ἐπέστρεψε πάλι στὰ πρότυπα τῆς ἀνθρωπιστικῆς του νεότητος. Τὸ 1668 ἐδημοσίευσε τὸν *Behemoth*²⁰ ἢ τὴν ἱστορία τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμφυλίου

20. *Behemoth: The History of the Causes of the Civil Wars of England* στὸ *English Works*, Τόμος VI.

πολέμου. Ἡ ἱστορική διαπραγμάτευση τῆς ἀγγλικῆς «κινήσεως», ὅπως καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου, δὲν εἶναι προσπάθεια συντάξεως ἀπλοῦ χρονικοῦ, ἀλλὰ ἀνάλυση μιᾶς κρίσεως ἀποκαλυπτικῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, «διότι οἱ ἄνθρωποι ὠφελοῦνται περισσότερο ἀπὸ τὴν παρατήρηση ἀντιξόων γεγονότων παρὰ τῆς εὐημερίας» (σελ. XXIV). Μόνο ποὺ ὁ Θουκυδίδης δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐδραιώσῃ τάξιν ἐπάνω στὰ πάθη ποὺ ἀνακαλύπτει στὴ ρίζα τῆς ταραχῆς. Ἀρκεῖται στὴν διάγνωση καταστάσεως, στὴν ὁποία θὰ ἀντιταχθῇ ἡ σωματική φιλοσοφία καὶ ἡ ὁποία θὰ ὠθήσῃ τὸν Πλάτωνα στὴ ζήτηση τῆς πηγῆς, τῆς πραγματικῆς εὐταξίας.

HONOUR AND HONESTY

THOMAS HOBBS AND THE CLASSICAL TRADITION

Summary.

A close study of Hobbes introduction to his translation of Thucydides confirms the view that fundamental aspects of Hobbes anthropology antedate his adoption of the «geometric method». The «humanist» appeal to an ancient authority barely conceals his anticlassical, one may say antiphilosophical, bias. Depending on their «degree» or social standing Hobbes assigns men specific degrees of «virue». What «honour» is to the few and excellent, «honesty» is to the multitude. Though social cohesion depends on the latter it is the former that ultimately safeguards society. Thus, the exercise of the lower mode of «virtue» is dependent upon its higher counterpart. Hobbes accordingly delineates in the untroduction to *Thucydides* a paedagogic goal that in effect replaces the classical imitation of Socrates by the imitation of William Cavendish, Earl of Devonshire.

Bochum

A. Moulakis

